

UOT - 792.01

İftixar Piriyev
C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət
Azərbaycan Dram Teatrının direktoru
Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: iftixar-piriyev@mail.ru

**Müasir teatr prosesi dünyanın mənzərəsini dəyişən elmi
kəşflər kontekstində
(Lütfi Zadə - 100)**

Xülasə: Məqalədə dünya şöhrətli alim, elm və texnologiyaların inkişafına böyük töhfələr vermiş Lütfi Zadənin dünyanın mənzərəsinin dəyişmiş “Qeyri-səlis məntiq” nəzəriyyəsi teatr sənəti müstəvisində araşdırılır. Müəllif göstərir ki, bu gün dünya daha çox elmin və texnikanın sürətli inkişafı, yeni texnologiyaların, elmi və praktiki innovasiyaların, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə səciyyələnir və tarixə informasiya əsri, daha geniş mənada elm epoxası kimi daxil olur. Heç şübhəsiz ki, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin humanitar sahədə mütləq yeri mövcuddur və xüsusən bir neçə bədii sahəni özündə birləşdirən, sintetik sənət olan teatr sənətində bu nəzəriyyə teatr sənətinin yaranış dövründən etibarən paralellik təşkil edir.

Açar sözlər: Lütfi Zadə, teatr sənəti, süni intellekt, qeyri-səlis məntiq, qeyri-səlis çoxluqlar

2021-ci ildə anadan olmasının 100 illiyi qeyd olunan dünya şöhrətli alim, elm və texnologiyaların inkişafına böyük töhfələr vermiş Lütfi Zadənin ardıcıl elmi tədqiqatlarının nəticəsi olaraq irəli sürdüyü, dünya elminin fenomenal kəşflərindən sayılan “Qeyri-səlis məntiq” nəzəriyyəsi (1), öz elmi yükünə görə fundamental nüvə gücünə malik enerji imkanları qədər bir mahiyyət daşıyıcısıdır. Qətiyyətlə söyləyə bilərik ki, bu nəzəriyyənin yaranması, müasir texnologiyanın cəvharində inqilabi dəyişikliyə səbəb oldu.

Görkəmli teatr xadimi, tanınmış azərbaycanlı teatr rejissoru, Lütfi Zadənin yaxın qohumu Cənnət xanım Səlimovanın müsahibəsinə nəzər yetirdikdə fikrimizin həqiqətini tam aydınlığı ilə görə bilərik. Cənnət Səlimova Lütfi Zadənin elmdə güclü sıçrayış etməsinin fəvqəladə köklərinin səbəblərini belə izah edir: “Zənnimcə bu nəzəriyyə yalnız riyazi yox, həm də məntiqi bir kəşfdir. Bütün elmlər məntiq elmindən yaranıb. Yəni bu elm idrakla bağlıdır. Lütfi bu kəşfi ilə sübut etdi ki, dünyada səlis ölçülər yoxdur, yaşadığımız dünya öz yaranışından elə qeyri-səlisdir. Mütləq anlayışını son həddə kimi darmadağın edən qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin konseptual köklərinə əslində elə mütləq şəkildə 1930-

1960-cı illərdə Bakı mühitində rast gəlmək mümkün idi. Özünün bütün cəhətləri və bütün parametrləri ilə Lütfinin beşiyinə çevrilən bu şəhər valideynlərinin genləri ilə bərabər həm də dahilik nurunu, zərrəsini onun vücuduna ötürmüşdü. O illərdə Avropa və Asiyanın qovuşuğunda yerləşən Bakıda yaşayan insanlar arasında heç bir milli fərq nəzərə çarpmazdı, burada klassik avropa və şərq mədəniyyətləri gözəl vəhdətdə uyğunlaşmışdı. Bizim şəhər hələ keçən əsrin əvvəllərində mədəniyyətin, əxlaqın, dünyagörüşlərin demokratikləşmə rəmzi idi. Tamamilə əminəm ki, Lütfinin dahiliyinin özülü, kökü, yaratdığı dünyəvi kəşflərin fundamenti, riyaziyyatda, kibernetikada və digər dəqiq elmlər sahəsində əldə etdiyi uğurları, şöhrəti bütün bunların təsiri ilə əldə olunmuşdur. Onun dünyaya baxışının genişliyində də bu məqamlar dayanır. Bakı Lütfi Zadənin inqilabi nəzəriyyələrinin, elmi kəşflərinin, davamlı orijinal ideyalarının meydana gəlməsində bənzərsiz model olubdur” (2).

Əsrlərdir addım-addım irəliləyən elmin inkişafı, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin kəşfindən sonra, birdən-birə başqa bir müstəviyə yüksəldi. Texnologiyanın təkmilləşməsində ciddi irəliləyiş əldə olundu. Təxəyyülün özünün belə, anıdan inkişaf mərhələsinə daxil olduğu aydınca ortaya çıxdı. Odur ki, bu gün biz müasir texniki tərəqqinin bazisinə çevrilən qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin hesablama düsturunda özünü ifadə edən uyumuş ilğımın bir həqiqətə çevrildiyinin şahidiyik.

Biz həm də onun da şahidiyik ki, yer nöqtəsindən baxarkən, bizə çox aydın şəkildə göründüyü təsirini bağışlayan digər nöqtəyə - göyə qədərki məsafə arasında qət edildikcə uzanan və əlçatmaz olan bir məsafə vardır ki, həmin məsafəni bir baxmaqla sanki görə bilmək gücündə olan nəzərlərimizin önündə göz işlədikcə uzanan ucsuz-bucaqsız bir uzaqlığı, ilğıma çevrilən, anlaşılması çətin olan mənzərəsi vardır.

Əcəba, yer nöqtəsinin iki, göy nöqtəsinin dörd olduğunu şərtləndirsək və ikiyə vurularkən dördə bərabər olan göy məkanına varmaq, yetişmək, qovuşmaq imkanlarını necə dəqiqləşdirməliyik və son nöqtə varmıdır, varsa, o nöqtənin sonuncusunun yerini necə müəyyən etməliyik?

Burada bir haşiyə boy verir. Nağıllarımızın mifik personajlarından biri olan Zümrüd quşu nağıl qəhrəmanı Məlikməmmədə deyir ki, “çətinə düşsən, tükümü yandır, həmin anda yanında peyda olacağam”. Doğrudan da tük yanan kimi Zümrüd quşu peyda olur. Buradan belə bir sual doğur. Bu tezlik hansı qüdrətli qüvvənin hökmüdür ki, tük yanan kimi quş peyda olur? Belə cavabsız suallar ədəbiyyat səhifələrində saysız-hesabsız qədərdir. Əgər dünənki fotoaparat öz zəif sürət tezliyi qarşısında bu günkü iti sürət tezliyini tapa bilirsə və həmin tezliklə üz-üzə qalarkən ədədlər çoxluğunun sonsuzluğu ilə rastlaşdığına əmin ola bilirsə, həm də böyük nailiyyətlərə qovuşursa, ədəbiyyat yaradıcılarının təxəyyülündəki qədim zamandan bu günə qədər uzanıb gələn uzun bir məsafədə öz qabarcıqlarını

göstərən ədəbi proseslərdə qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin rənglər çoxluğunu, ədədlər sonsuzluğunu niyə inkar etməliyik? Əlbəttə ilk baxışda dediklərimiz çox bəsit və lüzumsuz görünə bilər, ancaq dərindən düşündükdə görürsən ki, istəsən də, istəməsən də ədəbiyyatda yaranmış qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin bədii ekvivalenti daha qədimdir və danılmazdır.

Bir anlıq psixozanalizin mənbəyinə nəzər salaq. Müharibələrin yaratdığı psixi travmaların fəsadları psixiatriya elmində hansı dəyişiklikləri etdisə və Ziqmund Freyd Psixologiyanın tibbin çərçivəsindən qopub ictimai həyat sahələrinə tətbiqində peripetik çevrilişə necə nail oldusa, o cür də qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin yaradıcı sahələrdəki yerini müəyyənləşdirmək məqamının yetişdiyinə tam inam hissi ilə deməliyik ki, bu sahədə dərin araşdırmaların və ortaya atılmış fikri isbata yetirməyin zamanı olduğunu etiraf etmək qaçılmazdır.

Bütün bunların cavabı qeyri-səlis-məntiqdə özünü tapa bilər. Lakin buradan çox həssascasına belə bir məntiq də öz boyunu göstərməkdə deyilmi ki, sonuncu nöqtədən sonra da bir başlanğıc vardır və vardırsa bu başlanğıc geriye dönmədirmi, yoxsa, yeni məkana doğru istiqamətlənmədir? Bütün bunlar həqiqətən də ona işarə deyilmi ki, gələcəkdə bizi qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsiindən o tərəfə bir nəzəriyyənin də olduğu səbirsizliklə gözləməkdədir? Qeyri-səlis məntiqin də, gələcəkdə bizə qovuşmaq ehtirası ilə boy verən digər nəzəriyyənin də işıqlı görüntüsü diqqəti daha çox məhz teatr məkanında özünə cəlb edə bilər. Fikirlər, düşüncələr dünyası bütün məsafələri bir göz qırpmı ölçüsünə yerləşdirdiyi kimi, həm də həmin məsafənin ölçülərinin an-an hesabətini apara bilər və təxəyyüldə onun mahiyyətinin səmərəsi barədə fikir də formalaşdırır.

Yerlə göy arasındakı məsafəni bir də, salonla səhnə arasındakı məsafə məkanını ilə əvəzləşdirsək və salonla səhnə arasındakı məsafəni “binar” nəzəriyyəsinin məntiqinə söykənən ikinin dördə bərabərliyi kimi dəyərləndirsək, bu zaman biz salonla səhnə arasındakı ara məsafənin də yerlə göy arasındakı məsafənin ölçətməzliyi qədər uzaqlığının şahidinə çevrilmərikmi?

Bu məsafədə baş verənləri dərk etmək üçün düşüncələrimizlə baş-başa qalarkən, tamaşanın təsir qüvvəsi ilə, məhz həmin anda yaşadığımız əhvalın anlama və dərk etmə fəlsəfəsinin dəryasında üzdükcə üzür, bu dəryanın qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinə nə qədər bənzəri olduğunu isbat etmiş oluruq, eyni zamanda da tamaşa haqqında olan düşüncələr çevrəsindən o tərəfdə də, yəni tamaşa haqqında tamaşadan sonrakı düşüncələr məkanının bizə özü barədə analiyə cəzb edən cazibə qüvvəsinin qılgıncılarını göstərdiyini sezirik.

Və həmin məqamda teatr sənətinin qüdrətinin özünü ifadə etmə gücü ilə, səhnə ilə salon arasındakı məsafəsinin o üzündəki bir məkanın da olduğunu aşkar şəkildə insan psixologiyasında özünə necə yer tutduğunu, bu barədə insan nə qədər şübhələr içində olsa belə, bütün həqiqəti ilə anlayır və elə oradaca səhnənin ecazkar qüvvəsi insanı “bəs bu məkan hansı nəzəriyyənin formuludur?” - deyər,

belə bir sualla qarşılaşdırır. Çünki “bu dünyadan o üzdə bir ömür də var!” fəlsəfəsi ilə biz hər gün üz-üzə dayanırıq və hər bir tamaşaya baxdıqdan sonra biz yaranmış sualın cavabının axtarış siqnallarının zəkamızda özünə yer tutan, bizi düşüncələr aləmində çək-çevirə salan ovqatı ilə tamaşa salonunu tərk edirik.

Görünən budur ki, günümüzdə, bütün sferalar hər an bir göz qırpmı kimi inkişafa doğru dəyişir. Yenilənir, modernləşir, zərifləşir, ağılın dərk edə bilməyəcəyi formaya düşür və çoxcəhətli imkanlara sahib olur. Biz də bu yolda məsələyə öz sənət prizmamızdan yanaşaraq, qeyri-səlis məntiqin teatr sənətində yerini müəyyənləşdirməyə və bu istiqamətdə həqiqətləri ortaya qoymağa çalışırıq.

Biz fəvqəladə kəsinliklə inanırıq ki, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin humanitar sahədə mütləq yeri mövcuddur və xüsusən bir neçə bədii sahəni özündə birləşdirən, sintetik sənət olan teatr sənətində bu nəzəriyyə teatr sənətinin yaranış dövründən etibarən paralellik təşkil etmişdir. Sadəcə olaraq, adı gedən nəzəriyyənin banisi Lütfi Zadənin özünün də etiraf etdiyi kimi “mən bu nəzəriyyə haqqında ilk məqaləmi yazarkən, nəyinsə var olduğunu hiss edirdim, lakin tam olaraq nə olduğunu dərk etmirdim, yalnız məqaləm dərc olunduqdan sonra hər şeyi anlamağa başladım” dediyi kimi, teatr sənətinin mütəxəssislərinin də, bu sənəti, məhz bu nəzəriyyə ilə inkişafa doğru apardıqları halda, nəzəriyyənin özü barədə heç bir anlayışa malik olmadıqları aydın bir həqiqətdir. Lütfi Zadə bu kəşfi ilə sübut etdi ki, dünyada səlis ölçülər yoxdur, yaşadığımız dünya öz yaranışından elə qeyri-səlisdir.

İlk vaxtlarda qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin linqvistikaya aid olduğunu zənn edən bani, çox doğru olaraq, sonralar müsahibələrində vurğulayırdı ki, zaman gələcək, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi bütün sahələrdə özünü tapa biləcəkdir. “Məni, bu nəzəriyyənin yaradıcısı olaraq, onun texniki sahələrdəki istifadəsindən daha çox, digər elm sahələrində, deyək ki, tibb, psixologiya, konfliktşünaslıq, incəsənət sahələrindəki tətbiq müstəviləri daha çox maraqlandırır” (3). Çünki fenomen alim əminliklə bilirdi ki, bütün nəzəriyyələrin yaradıcısı olan insan düşüncəsinin, insan təxəyyülünün özü belə qeyri-səlis məntiqlə əhatə olunmuşdur. Düşüncənin konkret ölçüsü, məsafəsi, yuvarlaq bir nəticəsi, sonluğu yoxdur. Düşüncənin, təxəyyülün, fikrin apardığı yolda konkret məsafə kəsb etmək mümkün olmur. Burada ölçülərin sayı-hesabı bilinmir.

Qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinin mahiyyəti nədən ibarətdir? Bu suala Lütfi Zadənin cavabı belədir: “...Qeyri-səlis məntiq, qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinin əsas mahiyyəti odur ki, mütləq heç nə yoxdur. Hər şey, riyazi dillə desək, 0-1 şkalasında müəyyən həddə dəyişir” (4). Deməli, real dünyanın ümumi mənzərəsi 0 və vahid arasında olan onlarla, yüzlərlə çalarlardan ibarət olub dünyanın təsvir dilini, qeyri-müəyyənlik ölçüsünü dəyişdiyindən riyaziyyat ikiləşdi, nəticədə qeyri-səlis riyaziyyat, qeyri-səlis məntiq, qeyri-səlis digər elm sahələri yarandı.

Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi haqqında araşdırma apararkən fikrimizcə ilk növbədə əlahəzrət söz fenomeninə baş vurmaq və qeyri-səlis məntiqin cövhərini, nüvəsini orada axtarmar gərəkdir. Sözün qüdrəti və energetikası bütün rəngləri, çoxşaxəli, gedən və dönən dinamizmi özündə ehtiva edə bilər.

Bütün cərəyanları, nəzəriyyələri və fəlsəfi düşüncədə cəmləşən məbədi söz ifadə etdiyi kimi, bütün duyğuların, hissələrin təcəssümü də sözlə ifadə olunur. Sözün yaratdığı dramaturgiya janrı dramaturgiya ilə bərabər teatr sənətini yaradır. Teatr sənəti isə sözün özü qədər istənilən halda istənilən formaya düşmək, istənilən hadisəni istənilən drammatizmdə, istənilən dinamizmdə təqdim etmək haqqına sahib bir enerjiyə malikdir.

Bu sırada səs fenomeninə diqqət yetirək. Səs də söz qədər heç bir ölçüyə yerləşməyən çoxluqları özündə ehtiva edən bir qüdrətdir. Müsiqu sənətində ölçülər taktlarla, yarımtaktlarla hesablanır. Bir də, taktların və yarımtaktların içində iti sürətlə sıralanan saysız-hesabsız boğaz xırdalıqları, zəngülələr vardır. Məhz qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi də qütblər arasındakı məsafədə ölçülər və rənglər çoxluğunun olduğunu diqtə etməirmi?..

Belə qənaətə gəlirik ki, ədəbiyyat və incəsənətin yaranma tarixindən başlayaraq bütün dövrlərdə bir qism yaradıcı insanların özləri də anlamadan yaratdıqları əsərlərində məhz qeyri-səlis məntiqə söykənən nəzəriyyə üzərində formalaşmışlar. Tanınmış ədəbi tənqidçi və publisist B.Runinin söylədiyi kimi, yaradıcılığın təbiəti təbiətin yaradıcılığı ilə harmoniyadadır. Doğrudan da zaman bu harmoniyanın həqiqətini sübut etdi.

Qeyri-səlis məntiq durmadan dəyişən, mürəkkəbləşən dünyanı dərk etmək üçün vasitə, metod rolunu oynamaq potensialını sübuta yetirdi, Şərq və Qərblə mədəniyyətlərinin yaxınlaşmasına, onlar arasındakı fərqlərin yumşaldılmasına təkan verdi. Bu xüsusda, teatr sənətinin, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi qalaktikasının ölçülərə sığmayan sonsuzluq fəzasında daha geniş vüsət almaq imkanı, pyesdən-pyesə, tamaşadan-tamaşaya dəyişən – inkişafa doğru dəyişən modelində özünü daha aydın göstərir.

Bu gün dünya daha çox elmin və texnikanın sürətli inkişafı, yeni texnologiyaların, elmi və praktiki innovasiyaların, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə səciyyələnir və tarixə informasiya əsri, daha geniş mənada elm epoxası kimi daxil olur. Hazırda informasiya cəmiyyətinə yönəlmiş yolun, bəşəriyyətin gələcəyinə gedən yol olduğu, artıq heç kimdə şübhə doğurmur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1.raai.org/news/arch_news/2017/09/zadeh Батыршин И.З., Тарасов В.Б., Ярушкина Н.Г. Памяти Лютфицаде.

2.Франгиз Ханджанбекова. Просто гений. <http://www.1news.az/news/prosto-geniy---lyutfi-zade>

3.<http://tibbqazeti.az/az/persona/610-skromnyu-geniy-lyutfi-zade.html>

4.<http://zadeh.narod.ru/>

5.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/fevral/155004.htm

Ивтихар Пириев

**Современный театральный процесс в контексте научных открытий,
меняющих взгляд на мир
(Лютфи Заде - 100)**

Резюме: В данной статье рассматривается театральное искусство в контексте научных открытий, меняющих взгляд на мир, в частности «Теории нечеткой логики» Лютфи Заде. Автор показывает, что сегодня мир характеризуется быстрым развитием науки и техники, развитием новых технологий, научно-практических инноваций, информационно-коммуникационных технологий и входит в историю как информационный век, эпоха науки и все эти научные достижения влияют на театральное искусство.

Ключевые слова: Лютфи Заде, искусственный интеллект, теория, нечеткая логика, нечеткие кластеры

Ivtihar Piriyeu

**The modern theatrical process in the context of scientific discoveries
that are changing the world's view (Lutfi Zadeh - 100)**

Summary: The article deals with world-famous scientist Lotfi Zadeh's "Fuzzy Logic" theory, who made great contributions to the development of science and technology, in the field of theatrical art. The author emphasizes that today the world is characterized by the rapid development of science and technology, the development of new technologies, scientific and practical innovations, information and communication technologies and enters history as the information age, in a broader sense, the epoch of science. Undoubtedly, the theory of fuzzy logic has an absolute place in the humanitarian field and especially this theory has been parallel in theatrical art, which is a synthetic art that combines several artistic fields, since the beginning of theatrical art.

Key words: Lotfi Zadeh, theatrical art, artificial intelligence, fuzzy logic, fuzzy sets

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 15. 03. 2021

Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 15. 03. 2021

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 20. 03. 2021

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: sənət-şünaslıq üzə fəlsəfə doktoru, professor Aydın Talıbzadə